

УДК 343.35:35.08

Олександр Бабіков,*здобувач кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

АНТИКОРУПЦІЙНІ НОРМИ КОЗАЦЬКОГО ПРАВА

Стаття присвячена науковому аналізу норм антикорупційного законодавства періоду Запорозької Січі (друга половина XVI – кінець XVIII ст.). Розглядаються етапи прийняття відповідних нормативних актів та їх значення у регулюванні суспільних відносин. Здійснюється порівняння з чинним антикорупційним законодавством України та визначаються історичні умови, що можуть бути враховані у його тлумаченні.

Ключові слова: неправомірна вигода, хабар, підкуп службової особи, антикорупційне законодавство Запорозької Січі, історія розвитку антикорупційного законодавства.

Постановка проблеми. Кримінальне законодавство України у сфері протидії корупції переживає період активного становлення, що наповнений численними змінами відповідних норм. Дослідження змісту нововведень дозволяє говорити про їх недосконалість, певну безсистемність, а в окремих випадках – про наявність суперечливих положень, що межують із грубими законодавчими помилками. При цьому певні вади зумовлені пробами імплемувати до закону про кримінальну відповідальність положення міжнародно-правових актів без урахування національного досвіду та традицій законотворення. Такий стан речей підкреслює необхідність глибокого та всебічного вивчення історичних факторів криміналізації корупційних діянь, зокрема норм козацького права Запорозької Січі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. В історії України був період чинності козацького права, яке регулювало відносини в Запорозькій Січі (друга половина XVI – кінець XVIII ст.). Козацьке право по суті своїй було звичаєвим та письмових джерел не мало [1, с. 5, 6]. Дослідники відзначають досить широке коло злочинів, що тоді виокремлювались, але корупційного підкупу серед них не було [2, с. 21].

З 1648 р. по 1657 р. на території українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, велась національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Пізніше вона отримала назву Хмельниччина. У результаті цієї війни з 1649 р. виникла українська козацька держава – Гетьманщина, яка проіснувала на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля до 1783 р.

Під час Хмельниччини застосування підкупу, як і у біблейські часи, часто відігравало вирішальну роль у військових перемогах. Так, під Зборовом Хмельницький завдав нищівного удару по силам польського короля, але остаточно розгромити його не вдалось через зраду кримського хана, якого підкупив король [3, с. 29]. А. Козаченко вважає, що на той час хабарництво було досить поширеним, але в гетьманських універсалах згадок про це немає [4, с. 123]. Цікаву думку було висловлено Н. Мірза-Авакянц про те, що іноді старшинська адміністрація і могла отримувати хабарі, але за умов активного громадського контролю систематично це робити було неможливо [5, с. 70]. Навіть зайняття посади гетьмана не обходилося без корупційного підкупу. Так, у Літописі Самовидця вказано, що Іван Виговський одержав гетьманську булаву, підкупивши російського урядовця Хитрово [3, с. 32].

О. М. Грудзур [6, с. 22] та Я. В. Ризак [7, с. 28] звертають увагу на те, що за часів козацтва були створені окремі документи, які містили певні антикорупційні приписи. Так, у розділі X Конституції Пилипа Орлика 1710 р. містяться спеціальні положення, які спрямовані на боротьбу з активним корупційним підкупом: «Усе те лихо – утиски і грабунк бідного посполитого люду – корениться у честолюбстві захланних хабародавців. Не маючи на те прав ані заслуг, а лише ненадли буючи жадобою власного зиску, вони заходяться купувати військові і посполиті посади, здобуваючи гетьманську прихильність принадами хабарів, і таким робом допинаються поза вільними виборами проти права і слушності до найвищих гідностей – полковничої булави й інших посад. Тому суворо постановляємо, щоб ясновельможний гетьман не лакомився на жодні подарунки чи обіцянки і нікому не доручав полковничої

булави чи інших військових і посполитих посад з огляду на особисті стосунки та щоб силоміць на ті посади нікого не нав'язував» [8, с. 190]. Із цих приписів випливає, що автори Конституції головними винуватцями корупції бачили саме хабародавців. Конституція Пилипа Орлика не набула повною мірою чинності, оскільки вона була створена в умовах вигнання. Утім, епізодично цей документ діяв у деяких регіонах Правобережної України до 1714 р.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз національного досвіду боротьби з корупцією на законодавчому рівні та формування системного підходу до розбудови чинного закону про кримінальну відповідальність у контексті протидії підкупу службових осіб юридичних осіб приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Боротьбі з корупцією у судовій системі завжди приділялась особлива увага. Не стало винятком і козацьке право. Так, в Універсалі Генеральної військової канцелярії від 22 серпня 1722 р. зазначалося, що справи судові слід розглядати «... по истине ... без жадного пристрастия и неправости...» [9, с. 204]. Інструкція по суду 1730 р. гетьмана Данила Апостола також зобов'язувала суддів розглядати справи «безъ накладовъ и взятковъ и разореній народа» [10, с. 142].

Джерелами права Гетьманщини були 1) звичаєве право, 2) нормативні акти, що діяли до утворення Гетьманщини (Литовський Статут, «Саксонське зеркало» тощо); 3) акти гетьманської влади; 4) російське царське законодавство; 5) норми церковного права [11, с. 79].

Виникнення нової держави дало поштовх до розвитку нового українського законодавства. З 1722 р. за наказом російського імператора Петра I в Україні почала працювати Малоросійська колегія, одним із завдань якої була розробка українського кодексу. У 1728 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна видала указ про створення спеціальної кодифікаційної комісії, що повинна була створити нове кодифіковане українське законодавство, яке б узгоджувалося з російським. Після 15-річної роботи у 1743 р. було презентовано проект нового кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», який складався з 30 глав, що містили 532 артикули і 1607 пунктів. «Права» передбачали норми кримінального, цивільного, адмі-

ністративного, торгового і процесуального права. На той час кодекс увібрав у себе найкращі досягнення правової думки, але так і не набув чинності. Незважаючи на це, «Права» відіграли значну роль для подальшого розвитку українського права.

У «Правах» була передбачена відповідальність за корупційний підкуп у трьох сферах людської діяльності – військовій, судовій та церковній – так, як це було встановлено у Соборному уложенні 1649 р. У п. 2 арт. 10 «О неувольнении никого от службы воинской без указа, кроме занятых государевыми делами» гл. 5 «О службе государственной военной и о порядке воинском» вказано, що командир, який «... без правильной причины, для взятку или по иным своим прихотям...» звільнив особу від виконання військового обов'язку, або не повідомив керівництво про ухилення від військової служби, чи надав якісь привілеї по службі «... за то чина своего лишень быть имеет» [12, с. 70-71]. Цими положеннями відповідальність військовослужбовців за корупційні діяння у «Правах» була обмежена. Ще одна норма присвячена відповідальності священників, на яких покладался обов'язок «... взятковъ излишнихъ, кроме добротного подаяния, сверхъ договорной устави и обыкновения не вимогать», за порушення якого «... виноватимъ достойное наказание имеетъ быть чинено» (п. 3 арт. 3 «О священниках приходских» гл. 6 «О судахъ духовнымъ чинамъ с мирскими, и о приходскихъ священникахъ») [12, с. 79].

Усі інші антикорупційні норми встановлювали заборони для службовців суду. Причому був впроваджений детальний диференційований підхід для різних категорій осіб, який вперше можна зустріти у Судебнику 1550 р. Встановлювалась відповідальність суддів, писарів, протоколістів, канцеляристів, межових комісарів, возних. У п. 2 арт. 37 «О уничтожении приговоровъ судовыхъ, такожъ и штрафе и наказании судей за неправосудие и челобитчиковъ с напрасное судей опорочение» гл. 8 «О челобитчике и ответчике, також и о судовом процессе или тяжбе их, о доводах или доказательствах, о декретах или приговорах, о апелляциях и о штрафах, как судимым – за неправый иск, яко и судящим – за неправосудие» передбачена така відповідальність суддів: якщо судді будуть виконувати свої обов'язки «... противно совести своея, ради скверныхъ бгомерзкия прибели, искупа и посул...», то вони «... токмо смертной подлежать имеютъ казни...» [12, с. 154]. Аналізуючи цю норму, Д. І. Любченко стверджував, що «Права» встановили відповідальність за одержання хабара, чого не було в попередньому законодавстві, яке діяло на українських землях [13, с. 144, 182].

Звісно, з цим не можна погодитися, адже відповідні норми містилися в Судебнику Івана III 1497 р., Судебнику Івана IV 1550 р., Литовському Статуті та Соборному уложенні Олексія Михайловича 1649 р.

Для писарів, протоколістів та канцеляристів у п. 8 арт. 6 «О писаряхъ судовыхъ, о присяги и должности ихъ» гл. 7 «О судахъ, судияхъ и другихъ персонахъ к суду надлежащихъ, и о содержании правного порядка в делахъ судебныхъ» передбачена окрема заборона: вони «не имеютъ ... никакихъ отнюдь взятковъ у судимыхъ сторонъ вимагать...». За порушення цієї заборони передбачено покарання у вигляді штрафу, арешту або «... от должности его отрешивъ, впредь ни к какому чину в уряде не припускаетъ» [12, с. 89-90].

У п. 1 арт. 7 «О доходахъ писарамъ, протоколистамъ и канцеляристамъ судовымъ, и о указахъ позовныхъ по челобитию какого из техъ же писарей и противу ихъ» гл. 8 «О челобитчике и ответчике, також и о судовом процессе или тяжбе их, о доводах или доказательствах, о декретах или приговорах, о апелляциях и о штрафах, как судимым – за неправый иск, яко и судящим – за неправосудие» детально регламентований розмір судових зборів для різних випадків. Поряд із цим встановлена така відповідальність: «...если жъ бы писарь или кто от канцеляриста излишнее от которого дела сверхъ вышеписанного вымагалъ и взялъ, таковой, по изобличению, взятое удвое обидимому возвратитъ долженъ будетъ» [12, с. 90].

Про неправомірну вигоду йдеться ще у двох групах норм. У першій встановлюються критерії відбору на певні посади, де наголошується, що в чин судейський повинні обиратись «ни лихоимци, ни мздоприемныи» (п. 1 арт. 2 гл. 7), в чин писарський – «во взяткахъ не лакомыи» (п. 1 арт. 6 гл. 7), а писар магістратових і ратушних урядників повинен бути «к взяткамъ не лакомъ» (п. 9 арт. 4 гл. 26) [12, с. 81, 87, 457].

Друга група норм передбачала тексти присяг для різних категорій осіб, де вони присягалися не вчинювати корупційних діянь: судді обіцяли та клялися «судить ... ни за посулы и дары» (п. 2 арт. 2 гл. 7), ті ж самі обіцянки давали судові писарі (п. 1 арт. 6 гл. 7), межові комісари обіцяли виконувати свої обов'язки «... никакихъ же взятковъ не вымагая, даровъ не принимая, ни на посулы и обетницы не соизволяя...» (п. 2 арт. 8 гл. 7), а возні запевняли, що «... ничего излишнего непристойного, сверхъ инструкции мне данной, чинить не буду, ни за взятки, ни за посулы или обнадеживание даровъ...» (п. 2 арт. 8 гл. 7) [12, с. 82, 87, 92].

Зрозуміло, що вказані дві групи норм до кримінально-правових не належать, але вони цікаві тим, що раніше законодавство подібних норм антикорупційної спрямованості не містило.

Отже, «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. передбачали значну кількість антикорупційних норм, але їх розвиток відбувся за рахунок 1) конкретизації відповідальності за корупційні діяння для різних категорій службовців і 2) введення до законодавства нових норм про критерії відбору на посади службовців та закріплення у законі текстів їх присяг. Усі антикорупційні норми кримінально-правового характеру передбачали відповідальність за пасивний корупційний підкуп, а активний корупційний підкуп криміналізовано не було.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі. Як свідчать результати, що викладені у цій статті, антикорупційне законодавство України періоду другої половини XVI – кінця XVIII ст. передбачало відповідальність за використання службовою особою своїх повноважень з метою одержання певних благ, що мали майновий характер. У подальшому саме виходячи з такого розуміння мотивів вигодоодержувача і будувались норми про відповідальність за корупцію. Наведені висновки можуть бути використані з метою вдосконалення антикорупційних положень чинного Кримінального кодексу України.

Список використаних джерел:

1. Наріжний С. Судівництво і кари на Запорозжі / С. Наріжний. – Прага, 1939. – 30 с.
2. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України : навчальний посібник / І. Я. Терлюк. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 92 с.
3. Літопис Самовидця / ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.), І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
4. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648 – 1657 роки) / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4. – С. 120-126.
5. Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття. II. Норми права та типи злочинів у судовій практиці / Н. Мірза-Авакянц // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 63-75.
6. Грудзур О. Історія кримінальної відповідальності за хабарництво у праві України та Російської Імперії (XVI ст. – початок XX ст.) / О. Грудзур // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5. – С. 21-24.

7. Ризак Я. В. Кримінальна відповідальність за підкуп службової особи юридичної особи приватного права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Я. В. Ризак ; Національна академія прокуратури України. – К., 2014. – 255 с.

8. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

9. Гончаренко В. Д. Хрестоматія з історії держави і права України. Том 1. З найдавніших часів до початку XX ст. : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. : у 2-х т. / [В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький] ; за ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 464 с.

10. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссійскимъ судамъ // Киевская старина, год шестой. – Том XVII. – Январь, 1887. – С. 139-154.

11. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навчальний посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк. – Львів, 2003. – 156 с.

12. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / відп. ред. К. А. Вислобоков. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України, 1997. – 549 с.

13. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Д. І. Любченко ; Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – Київ, 2005. – 204 с.

Статья посвящена научному анализу норм антикоррупционного законодательства периода Запорожской Сечи (вторая половина XVI – конец XVIII ст.). Рассматриваются этапы принятия соответствующих нормативных актов, их значение для регулирования общественных отношений. Производится сравнение с действующим антикоррупционным законодательством Украины и определяются исторические условия, которые могут быть учтены при его толковании.

Ключевые слова: неправомерная выгода, взятка, подкуп должностного лица, антикоррупционное законодательство Запорожской Сечи, история развития антикоррупционного законодательства.

The article is devoted to the scientific analysis of the norms of anti – corruption legislation of Zaporizka Sich period (the second half of XVI-the end of XVIII art.). The stages of adoption of the relevant normative acts are analysed, their importance for the regulation of social relations also are considered. A comparison is made with the current anti-corruption legislation of Ukraine and the historical conditions that can be taken into account in its interpretation are determined.

Key words: illegal benefit, bribe, bribery of officials, anti-corruption legislation of Zaporizka Sich, history of anti-corruption legislation.

